

Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai

Az alábbiakban az Országos Széchényi Könyvtár állományából hat régi magyarországi nyomtatvány hely-, év- és nyomdameghatározásáról lesz szó. Mindegyikük hely nélküli nyomtatvány, illetve kettejükről a hiányzó címlap vagy a mű csonkasága miatt a nyomtatás helye mindaddig nem volt megállapítható.¹ Miután az utóbbi években elkészült a 17. századi magyar nyelvű nyomtatványok szövegtípus repertórium, lehetőség nyílt arra, hogy átvizsgáljunk több, mostanáig ismeretlen nyomdahelyűnek számító nyomtatványt. E vizsgáladások során jó néhány új hely-, év- és nyomdameghatározás született, de az ezúttal kiválasztott és most bemutatott hat nyomtatványt az a közös vonás köti össze, hogy mindegyikük a 17. századi, Tótfalusi Kis Miklóst megelőző magyar nyomdászat legkiemelkedőbb mesterének, Szenci Kertész Ábrahámnak műhelyéből került ki.

Bár a meghatározás elsősorban a betűtípusok, nyomdai díszek alapján történt, érdemesnek látszott e művek tartalmával is részletesebben foglalkozni és e művek létrejöttének körülményeit is megvizsgálni. Ezt az is indokolta, hogy ritkaságokról van szó: a hat vizsgált nyomtatvány közül három unikum: az Országos Széchényi Könyvtár példánya a jelenleg ismert egyetlen példány. Némelyikről mindaddig csak egy-egy rövid könyvészeti leírás állt rendelkezésünkre.

Mindenekelőtt érdemes talán Szenci Kertész Ábrahám működését nagy vonalakban vázolni, hogy a most meghatározott művek beilleszthetők legyenek nyomdájának működésébe, sorsfordulóiba.² Legelőször is néhány szót nevééről. Nevét saját maga is többféle változatban használta, leggyakrabban Szenci Ábrahám, Szenci K. Ábrahám,³ vagy Szenci Kertész Ábrahám⁴ formában, de előfordul a Szemptzi Ábrahám⁵ vagy a Kertész Ábrahám⁶ névforma is. Nemeslevele „Abraham Kertész

¹ Hely nélküliek: RMK I 753, RMK II 929, RMK I 982 és RMK I 975 Címlapja hiányzik, ill. csonka: MKsz 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395 és MKsz 1930. 308.

² Szenci Kertész Ábrahámról szóló irodalom: NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története II.* — Magy. Könyvszle 1901. 280–296; HERPEI János: *Adattár a 17. századi szellemi mozgalmainak történetéhez II. köt.* Bp. Szeged 1966. 159–167; KÉKI Béla: *Szenci Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában.* In: *Ötszáz Esztendő.* Bp. 1974. 44–57.

³ Például RMK I 708, RMK I 750, RMK I 764, RMK I 782, RMK I 851 stb.

⁴ Pl. RMK I 732, RMK I 752, RMK I 799 stb.

⁵ RMK I 751

⁶ RMK I 817

alias Szempczy⁷ névre szól. A következőkben nevét az általa is leggyakrabban használt és az újabb irodalomban is elfogadott formájában, Szenci Kertész Ábrahámként említjük.

Szenci a nyomdászat mesterségét valószínűleg a Németalföldön sajátította el és kora magas színvonalán művelte. Lehetséges, hogy az Elzevier-eknél, talán erre akar utalni az Elzevierek általa is használt emblémája. De meglehet, hogy csak a kor divatját követte ebben, hiszen a Sárospatakon működő Rosnyai János nyomdász ugyancsak használta e nyomdászjelvény egy változatát.⁸ Amikor Szenci Kertész Ábrahám feltehetően 1640 körül — az időpontot illetően pontos adatunk nincs — külföldi tanulmányai végeztével hazatért, Erdélyben, a Partiumban és Kelet-Magyarországon csupán öt nyomda működött. A fejedelmi tudajdonban lévő gyulafehérvári nyomda feladata az államigazgatással kapcsolatos iratok kiadása volt, továbbá a fehérvári Akadémia számára szükséges nyomtatványok, tankönyvek is itt jelentek meg. Folyamatosan működött a debreceni városi nyomda, kevés és csak nem magyar nyelvű kiadvánnyal jelentkezett a szebeni városi nyomda. Alig-alig adott életjelt magáról a kolozsvári Heltai-műhely. Végül, bár felszerelése, berendezése készen állt, még csak tíz év múlva kezdett dolgozni a sárospataki fejedelmi nyomda.

Ez volt a helyzet 1640-ben, amikor a váradi, Szenci Kertész Ábrahám vezette műhely dolgozni kezdett. Felállítását az tette lehetővé, hogy Bethlen István — Szalárdi János szerint⁹ — a váradi iskola és református egyház mellé nyomdafelszerelést hozatott Lüneburgból és a műhely vezetőjéül Szenci Kertész Ábrahámot szemelte ki. — Másképpen írt a nyomda alapításáról Pápai Páriz Ferenc, aki a vállalkozást Szenci sajátjának, a nyomdafelszerelést pedig hollandiai eredetűnek tartotta.¹⁰ (A betűk eredetét csak a lüneburgi nyomdák és a hollandiai műhelyek felszerelésének pontos egybevetése dönthetné el végérvényesen.) Bod Péter¹¹ és Pápai Páriz Ferenc¹² egyaránt a Károlyi Gáspár féle református Biblia újbóli kinyomtatásában látták a nyomda alapításának fő motívumát, amely egyaránt

⁷ Naményi i. m. 294.

⁸ Szenci pl. RMK II 918-ban is használta. Már Haiman György is felfigyelt arra, hogy e nyomdászjelvényt Rosnyai is alkalmazta. Haiman ugyan az embléma kolozsvári megjelenését nem Szencinek, hanem Tótfalusinak tulajdonította. (ld. HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 86.) A Tótfalusi által is használt Elzevier embléma minden valószínűség szerint Szenci készletének egyéb darabjaival együtt került Tótfalusi birtokába, amint azt már Jakó Zsigmond is felismerte, i. m. 66. l.

⁹ „Az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a lüneburgumi hercegségből ugyan Lüneburgumból igen szép typographiát nagy költségével hozatott volt...” írta SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája*. Pest 1853. 229.

¹⁰ Pápai Páriz Ferenc a nyomdászatról írt versében a következőket írta: „Várad Városában hata e jó osztán / Ki eddigé jóból üres vala s pusztán: / De bezzeg é hibát ki-pótolá osztán / A híres Szentzi Ábrahám oda szállván. / Ez Hollandiából szép Betűket hozá / Tellyes könyv-nyomtató műhelyt állata. / Mellyből sok szép haszon Nemzetünkre szálla. / Mindaddig, míg Várad Török kézre juta.” — BOD Péter: *Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós avagy Pápai Páriz Ferentznek... versei*. H. n. 1767. B4a—b.

¹¹ BOD Péter: *A Szent Bibliának históriája*. Szeben 1748. 153.

¹² BOD Péter: *Erdélyi féniks...uo*.

szívügye volt az öreg Bethlen Istvánnak és I. Rákóczi Györgynek, illetve feleségének, Lőrántffy Zsuzsannának.

A Biblia kiadásának terve bizonyára a nyomda alapításától kezdve előtérben állt, így 1644-ben is, amikor Bethlen István végrendeletét írta. Ebben a következőket hagyta a nyomdával és a Bibliával kapcsolatban:

„Megyesi Pál uramtól úgy értesültem volt, hogy az váradi Typographus az Sz. Bibliát in folio újonnan akarná kinyomtatni, nekem is oly szándékom, hogy ő Sz. Felségétül nekem adandó áldásából... adnék segítséget arra az Isten tiszteletére... Sz. Igyekezetre, de ha életemben ez nem lehetne, az én hátramaradott napjaimnak kevés száma miatt, avagy egyéb akadálím miatt, .. hadgyuk a fellyiül megnevezett szent dologra eöt száz aranyat id est Aureos 500.”

Majd az elkészülendő példányokról hagyatkozott:

„Nem is kívánok azokban a könyvekben hozzám tartozandók számára többet, hanem fiamnak, Rédey Ferenc Úrnak, megint Bethlen Péternek, leányomnak és leányim utánvaló fiaimnak, Unokáimnak, Horváth János Úrnak, Pápay Istvánnak mindennek egy-egy Bibliát adatni, az többit az egyházi rendek kiváltképpen az fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adgyák, adgyanak ki annyit, amennyi az öt száz arany után illenék.”¹³

Arról, hogy a tipográfiához köze lenne, nincs említés. (Megjegyzendő, hogy Szalárdi Krónikájában, Bethlen István haláláról írva 1000 tallér meghagyásáról szól.¹⁴ Lehetséges, hogy Bethlen István később még másik változatban is megírta végrendeletét, a fent idézett ugyanis négy évvel halála előtt készült, de csak ez maradt ránk.)

De amíg a Biblia elkészült, számos más kiadvány is napvilágot látott a váradi műhelyben. Hogy a kitűnően felszerelt nyomdáról és tevékenységi köréről képet alkothassunk, megemlítjük, hogy 1640 és 1667 (Szenci halálának éve) között, tehát 27 esztendő alatt 179 mű kiadásáról tudunk.¹⁵ Összehasonlításképpen: a gyulafehérvári fejedelmi nyomda működésének 35 évéből 146 nyomtatványt ismerünk, tehát a Szenci által vezetett műhely meglehetősen termékenynek mondható.

Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából szép elrendezésű, ízléses, világos címlapú és egyszerűsége törekvő kiadványok kerültek ki. Szenci a fő súlyt nem az egyedi díszekre helyezte, hanem a szép tipográfiai elrendezésre, a betűk gondos megválasztására, a betűanyag jó állapotára. Amint azt Kéki Béla is megállapította, a nyomdaalapítás első éveiben profiljába magyar nyelven írt terjedelmes egyházi művek és latin nyelvű iskolai tankönyvek kiadása tartozott.¹⁶ Munkássága a fejedelem, I. Rákóczi György elismerését is kivívta, akinek szándékában állt Szencit

¹³ Egyetemi Könyvtár, Litterae et epistolae originales 380: „Testamentum Steph. Com. Bethlen. 1644. Aug. 27.”

¹⁴ „... az öreg formában már kezünknel lévő szép magyar biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér summát hagyott volt...” SZALÁRDI, *i. m.* 229.

¹⁵ Ebbe a most tárgyalt hat mű nincs beleszámítva. NAMÉNYI (*i. m.* 290.) még csak 146-ról tudott.

¹⁶ KÉKI Béla *i. m.* 55.

nemességgel kitüntetni. Erre, a fejedelem halála miatt, már II. Rákóczi György idejében került sor. A nemeslevelet 1648. december 10-én állították ki, a címerrajz Szenci mesterségére utal. A nemeslevél Szencit a váradi eklézsia tipográfusának nevezi és méltányolja a váradi egyház érdekében kifejtett munkásságát.¹⁷

A Váradon 1660-ig működő nyomda kiadványai között 1650-től kezdve több puritánus szellemű munkát is találunk. Ez az időpont a puritánus mozgalom megélénkülésének éve, Várad pedig a puritánok egyik fellelegvára lévén, a mozgalom váradi hívei úgy látszik kezdték a nyomtatott betű erejét is igénybe venni. A puritánus szellemű munkák jó része külföldi szerzők magyarra fordított műve. A szerzők között Petrus Ramust és Guillelmus Amesiuszt is megtaláljuk, a külföldi szerzők magyarra átültetői között pedig Enyedi Fazekas Jánost, Nagyari Benedeket, Sélyei Balogh Istvánt. Medgyesi Pál neve fordításokkal és eredeti művekkel egyaránt képviselve volt.

Kéki Béla, amikor Szenci működését vizsgálta a magyar puritánus mozgalom szolgálatában,¹⁸ tartózkodott attól, hogy a nagyszámú puritánus könyv kiadását egyedül Szenci érdeméért tüntesse fel, hiszen a koncepció minden valószínűség szerint a váradi kálvinista egyház és az iskola puritánus vezetőié volt, ám szerinte is Szencié az érdem, hogy a vezetése alatt álló nyomdát ezeknek az eszméknek szolgálatába állította.

Szenci Kertész Ábrahám váradi működésének Várad elfoglalása vetett véget, amikor is a törökök elfoglalta Váradról, 1660. augusztus 28-án a vár megmaradt lakossága elvonult. Erről és a nyomda sorsáról Szalárdi János számolt be a szemtanú részletességével. A vár átadásának feltételei között szerepelt az is, hogy a tipográfiát és a biblia féligkész példányait sértetlenül elvihetik. Erre ugyanis augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor az idő rövidsége miatt. A Váradról menekülők, Szalárdi szerint, „útjokat mindnyájan és mindenütt Debrecen felé rendelték volna... die 30. Augusti Debrecenbe bekísértettek vala.”¹⁹ A kapituláció után a váradi nemesség ideiglenesen Debrecenbe költözött, az őrség egy részét az akkor pusztá Új-Tordára telepítették. A váradi diákságot, amely részt vett a várvédelemben, Mártonfalvi György, a váradi kollégium rektora vitte át Debrecenbe, ahová a diákság egységesen kért és kapott bebocsátást.

Valószínűleg Szenci is az utolsók között hagyta el Váradot, lehet, hogy ő is Debrecenbe ment, de nyomdájá ekkor még az elfoglalt várban maradt, lepecsételt helyiségben. Szenci valószínűleg nem sokáig maradt Debrecenben, hanem még ugyanabban az esztendőben továbbindult Erdély felé. Annyi bizonyos, hogy 1661. február 19-én már állandó kolozsvári lakos volt. Mivel felszerelésében Váradon csekély kárt szenvedett, itt újra berendezte könyvnyomtató műhelyét.²⁰

¹⁷ „...typographo ecclesiae orthodoxae Varadinae laudatissimo”...; „quam inde ab aliquot annis in praedicta ecclesia orthodoxa Varadina, insigni nominis tui cum laude magno Christiani coetus emolumento, reipublicaeque commodo exercuisti artem typographicam...” (teljes terjedelmében közli NAMÉNYI, i. m. 294–296.)

¹⁸ KÉKI Béla, i. m. 56–57.

¹⁹ SZALÁRDI, i. m. 579–582.

²⁰ HERPEI, *Adattár II.* 160.

Kolozsvárott 1661-ben fejezte be az ún. *Váradai Bibliát*. Nem sokáig maradt azonban ott, bár a város szinte nyomda nélkül volt, tekintve, hogy a Heltai-nyomda ekkor már alig adott ki valamit. 1660-ból és 1661-ből a Heltai-műhelynek mindössze egy-egy nyomtatványáról tudunk.²¹ Szenci valószínűleg már 1662 elején is foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Kolozsvárról eltávozik és nyomdáját máshol állítja fel, és talán ez ügyben járt Nagybányán 1662 februárjában, nyomdájának végleges helyet keresve.

E nagybányai „kitérőjéről” csak Kovásznai Péter volt váradai prédikátor, utóbb erdélyi püspök leveléből tudunk.²² Kovásznai Péternek is el kellett hagynia Váradot, és 1661-től 1663-ig Kassán működött, innen írta levelét 1662. február 3-án Szenci Kertész Ábrahámnak, „kedves komájának”, Nagybányára. A levélben — többek között — a Biblia²³ elkészült példányairól és azok áráról esik szó. A Bibliát illetően Kovásznai ezt írta:

„Itt a Biblia elkelve... csakhogy igen drágálják... eddig egy is nem volna benne, ha úgy adták volna, mint az előbbi editiók járanak... Kérem Kegyelmedet, egyet a' Bibliában nekem is szakasszon ha meg nem bántódik Kegyelmed vele...”

Alaptalannak látszik Herepei János feltételezése, aki az 1662. évszámot a levél datálásában elírásnak tartotta: szerinte Szenci inkább 1661. év elején járhatott Nagybányán, még mielőtt Kolozsvárott megtelepedett volna. Ha a Herepei által valószínűbbnek tartott 1661. évszámot fogadjuk el, akkor 1661. február első napjaiban a *Váradai Biblia* semmiképpen sem lehetett kész annyira, hogy abból Szenci már szét is küldött volna példányokat. Az is lehetséges, hogy 1662 februárjában éppen a Biblia példányainak eladása ügyében járt Nagybányán. A Biblia impresszuma is a befejezés dátumaként 1661-et mond, amit valószínűleg nem említett volna meg Szenci, ha a munka már január első napjaiban elkészült.

Lehet, hogy Szenci az 1662. év nagy részét nem is töltötte Kolozsvárott. Úgy látszik, nyomtatással ebben az évben kevesebbet foglalkozott, nem maradt ugyanis fenn kiadványa 1662-ből. Vagy a Biblia példányainak szétosztása kötötte le erejét, vagy nyomdájának keresett új állomáshelyet. Novemberben azután végleg elhagyta Kolozsvárt, elszámolt harangozógazdai tisztjével a városnak és Szebenbe települt át.²⁴

Még a szebeni évek alatt, 1666-ban fordult ugyancsak Kovásznai Péter — akkor kolozsvári pap — Teleki Mihályhoz, a várad elpusztult eklézsia vagyonának összegyűjtése ügyében. A vagyontárgyak közt elsőként említi a tipográfiát:

„A váradai eklézsia tagjai közül... beszélgettünk kiváltképpen négy szükséges Ecclesiánkra néző dolgaink felől: első a typographia... Az első felől, hogy Szenci uramot requirálnak via pacis et charitatis,

²¹ RMK I 956 és MKsz 1898. 178.

²² VERESS Endre: *Erdélyi adatok a kassai ref. egyház és iskola történetéhez* (Kassa 1662. Febr. 3.) = *Történeti Közlemények Abauj-Torna vm. és Kassa múltjából*. 1910. 252–253.

²³ RMK I 970

²⁴ HEREPEI, *Adattár II*. 162.

hogy ő kegyelme már öregséghez közelítvén, arról avagy csak adna valami recognitionalist, holott csak ad usum concredata volt kezibe ő kegyelmének azt a váradi ecclesia, hogy posteritásunk is gondviseletlenséggel ne vádolhatna...''²⁵

Dátum nélkül ugyan, de valószínűleg ugyanebből az időből való Kovásznai Péternek ez ügyben Szencihez intézett levele. Ebben egyrészt említi, hogy mint kapták meg a Váradról menekültek „számkivetésük orvosságára” Tordát lakásul, másrészt rátér a nyomda kérdésére:

„Forgolódánk abban is, hogy ha holmi bonuma volna hajdani jóemlékezetű Ecclesiánknak, össze keresgélvén, gondviseelésünk alá vennénk. Minekokáért kegyelmedet is igen atyafiságosan s szeretetesen intjük s kérjük efféle jó szándékunkban, mint hiteles tagunk, allaborálni a mennyire lehet, ne nehezteljen. Afelett emlékezhetik kegyelmed azon Ecclesia typographiája felől is, amely ad usum kegyelmed kezébe deveniált vala, hogy ugyanazon Ecclesia bonuma, s nem kétlyük, hogy kegyelmed eddig is magában el nem intézett volna, ha értette volna csak valami kevés számmal való egybengyülésünket is, felőle requirálni. Halandó lévén azért mindkét részről állapotunk, hogy posteritásunk is balul felőlünk gondviseletlenségünkért ne ítéljen, tudósítani akartuk állapotunk s sz. szándékunk felől kegyelmedet, s kérjük is nagy szeretettel, kegyelmed bennünket affelől punctatim (melynél egyebet kegyelmed Ecclesiánkhoz való hűségít s szeretetét előttünk viselvén, nem is remélünk), informáljon, hogy szintén holta történnék is kegyelmednek, tőlünk és maradékinktól ne abalienáltassék, sőt lehessünk kegyelmed arról való írása által quieto animo. Nem kívánván kegyelmedtől egyebet, hanem a mit Istenhez s Ecclesiánkhoz maga után is kegyelmed offeralhatna, s úgy hisszük ha annyira dolgunk felől tudása lett volna, offeralt volna is. Evégre küldöttük.”²⁶

Úgy látszik azonban a későbbiekből, hogy Szenci mégsem hagyott írást a nyomda tulajdonjogáról, amint azt Kovásznai várta volna tőle. A következő évben, 1667-ben meghalt.

A Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomda kolozsvári és szebeni korszakával kapcsolatban meg kell említeni, hogy a felszerelés 1653-tól kezdve (ekkor történt az utolsó gyarapodás a készletben) semmit sem változott. A felszerelés nem gyarapodott sem Kolozsvárott, sem Szebenben, mindössze a gyakrabban használt betűtípusok váltak kopottabbá az évek során.

Szenci örökös nélkül, 1667. év első felében halt meg, és ekkor nyomdája a „fiscus”-ra szállt. Ezt tanúsítja Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász reverzálisa, amelyben említi, hogy Apafi Mihály neki adta át a nyomdát. Ez az irat 1667. július 5-én kelt. De már ez év május 22-én sem volt életben Szenci, mert ismerünk ekkorról egy rendeletet, amelyet Apafi Mihály bocsátott közre a hagyaték összeírása ügyében.²⁷ Ugyanez év augusztusából ugyancsak fennmaradt Apafinak egy levele, amely megerősíti azt, hogy a tipográfia Udvarhelyi Mihály kezébe átadassék.²⁸ Udvarhelyi

²⁵ KONC József: *Egyháztörténeti adalékok* = Prot. Közl. 1891. 3. sz. 22. 1. (Kolozsvár 1666. jún. 14.)

²⁶ Uő, Prot. Közl. 1891. 4. sz. 30 -31. 1. (dátum nélkül)

²⁷ SZILÁGYI Sándor: *Az erdélyi nyomdászat történetéhez.* = Magy. Könyvszle 1889. 84 -87. 1.

²⁸ Apafi Mihály Bösözrményi István gyulafehérvári levéltárosnak: „Hűségednek kegyelmesen és serio parancsoljuk, vévén ez commissionkat, menjen el Szebenbe, és az typographiát az szerint, az mint maga inventálta s registálta volt maga pecsétí alatt, assignálja kezében mostan állított typographusunk

Mihály csak másfél évig kezelte a nyomdát, még ő hozta át a műhelyt ismét Kolozsvárra, azzal a céllal, hogy Apafi Mihály fejedelem szándékának megfelelően az ugyancsak Kolozsvárra került gyulafehérvári fejedelmi nyomdával, illetve annak maradványaival egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi református kollégium tulajdonába kerüljön.

De még az okiratban lefektetett egyesítést megelőzően, 1669. február 4-én Sárdi Nagy János (Szenci nyomdászlegényei közül az egyetlen, akit név szerint ismerünk) tájékoztatta Veresegyházi Szentyel Mihályt, az Udvarhelyi Mihályt követő kolozsvári nyomdászt, Szenci nyomdájának állapotáról:

„Én Sárdi Nagy János, mivel Veresegyházi Mihály uram kívánván tőlem azt, hogy mit tudok, hogy az idvezült Szenci Ábrahám uram tipográfiájához való volt volna, mindeneket jó lelkem esmereti szerint, minden kedvezés, vagy hízelkedés nélkül meg mondanék; azért a mint nekem is eszemben jut, mikor a szegény Szenci uram a váradi várból, azután Kolozsvárról és legutóbban Szebenben is újabb-újabb szállásra költöztetvén, mind addig, míg a typographia Udvarhelyi Mihály kezére szállott, én ugyan a betűknek számát, mennyiségét, mivoltát nem tudom, de azt tudom, hogy két prélumhoz való minden eszközhöz valók megvoltak, csak az egyik prelumnak a fája égett Váradon a rejtek pincében... Mikor pedig a szegény Szenci uram meghala, akkor is, hogy valakinek vagy compactori műszert, vagy pedig typographiát valakinek testálta volna, vagy hogy résziben jutott volna, olyant semmit nem tudok...”²⁹

Veresegyházi Szentyel Mihály 1669—1672-ig vezette a nyomdát. Apafi fejedelem 1672. október 12-én rendelkezett a Szenci-féle nyomdának az enyedi és kolozsvári református kollégiumnak való adományozásáról,³⁰ majd 1673. április 16-án a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát adományozta ugyancsak a kollégiumnak.³¹

Az így egyesített nyomda felszerelésének egy része — jórészt éppen a Szencitől származó betűanyag — 1684 folyamán néhány évre Kolozsvárról Keresdre került, ahol Bethlen Elek nagyszabású történeti művét készült kinyomtatni vele Székési Mihály mester. Úgy látszik, hogy még Tótfalusi Kis Miklós munkába állásakor (1693) sem érkezett vissza Kolozsvárra a teljes anyag, mert annak visszaszállításáról még akkor is többször szó esett.³² Ez azonban később bizonyosan megtörtént, mivel a készletet a betűk és díszek tanúsága szerint Tótfalusi is használta kolozsvári munkássága idején. Kopottabb, sérültebb formában tehát a Szenci-féle műhely

Udvarhelyi Mihály kezében, mivel hűség praesentiaja nélkül nem ítélik alkalmasnak az szebeniek” (1667. augusztus 4.) = KONC József: *Egyháztörténeti adalékok* = Prot. Közl. 1891. 4. sz. 30. 1.

²⁹ Sárdi Nagy János levele 1669. február 4-ről, közölte Konc József, uo.

³⁰ „...Mivel minden üdvözülendő Kereszttyén Embereknek azok között legnevezetesben a felsőbb méltóságokban helyeztetett személyeknek e világi minden dolgoknál feljebb kell becsülni az Isten dicsőségéhez való kötelességeket; mi is leg-fővebb tisztünknek azt esmérvén és a mennyire a sok akadályok közt lehet, elkövetni-is igyekeztvén, mostan legközelebb való alkalmatossággal az Erdélyben levő Orthodoxa Ecclesia számára, nevezet szerént pediglen az Enyedi és Kolozsvári azon religión levő Collégiumok számára conferáltuk örökösön a Szenczi Ábrahám defectussán Fiscusra szállott Typographiát egészen...” = JAKAB Elek, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. 2. köt.* Bp. 1888. 413. 1.

³¹ Uo. 414.

³² *Tótfalusi Kis Miklósnak mentsege* = Erdélyi féniks. Bev.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1974. 189–190.

betűi még 50 évvel az alapítás után is használatban voltak, sőt, díszei még ezt követően is.³³ Díszei közül jó néhányat még 18. század végi kolozsvári nyomtatványokon³⁴ is sikerült felfedezni, vagyis a klisék 150 évig többé-kevésbé használatban maradtak.

Ha a korabeli okiratok Szenci Kertész Ábrahám nyomdájára vonatkozó részeit kissé részletesebben közöltük, azzal célunk egyrészt az volt, hogy a csak szétszórtan található utalásokat összegyűjtsük — hiszen Naményi 1901-ben megjelent dolgozata óta összefoglalóan nem foglalkozott a szakirodalom a váradi nyomdával, másrészt, rá akartunk mutatni a nyomda tulajdonjogilag mindmáig tisztázatlan helyzetére, amelyet a nyomda történetével foglalkozó kutatók különbözőképpen értelmeztek. De úgy látszik, nem lehetett ez egyértelműen tisztázott már a kortársak szemében sem (már az alapítás körülményeit illetően is megoszlottak a vélemények, amint láttuk, bár ebben valószínűleg a kortárs Szalárdinak hihetünk).

Vajon Szenci magántulajdona volt-e a nyomda, vagy a váradi református egyházé volt? Mindkét felfogás mellett érveket hozhatunk fel, de ellenérvek is felmerülnek. Például: ha Szenci magántulajdona volt, akkor miért követelte volna azt vissza Kovásznai Péter olyan felelősségteljesen a váradi egyház egyéb megmaradt vagyontárgyaival együtt, hangsúlyozva, hogy Szencire csupán a nyomda kezelését bízták? A kortárs Szalárdi ugyancsak azt állította, hogy a váradi iskola és egyház mellé létesítették a tipográfiát. A II. Rákóczi György által kiállított nemeslevél valóban úgy nevezi, hogy a váradi egyház nyomdásza, de ha ez ilyen egyértelmű volt, akkor Szenci halála után a tipográfia miért nem a Tiszántúli Református Egyházra szállt, miért nem került Debrecenbe (holott a váradi lakosok egy része és a kollégium diáksága úgyszint ott talált otthonra?).

Ezzel szemben Szenci örökös nélküli halálakor a tipográfia a fejedelmi fiscusra szállt, amint az Apafi rendeletéből kitűnik — ez a tény pedig a nyomda magántulajdonára utal. Sőt, úgy látszik, bizonyos jussa a nyomdára a Bethlen-családnak még azután is volt, hogy a nyomda a gyulafehérvárral egyesült és a kollégium tulajdonába ment át. Bizonyára nem véletlen, hogy érdekes módon a betűknek éppen azt a részét vitték át Keresdre, a Bethlen-birtokra, mely valaha a Szenci által vezetett nyomdáé volt. Meglehet, hogy a Kolozsvárra való visszaszállítás is azért történt annyi huzavonával, mert a Bethlen család jogot formált ahhoz a tipográfiához, amelyet Bethlen István anyagi támogatása segített létrehozni.

Nem vállalkozhatunk a tulajdonjogot illető kérdés végleges eldöntésére, de annyit megállapíthatunk, hogy a jelek szerint Szenci mindig saját tulajdonának tekintette a nyomdát. Az alapításban, a nyomda felszerelésében minden bizonnyal része volt öreg Bethlen Istvánnak, aki azután a Biblia kinyomtatására is adományt hagyott. Szenci, eleget téve annak a kikötésnek, hogy a Bibliát újra kiadja, és elismerve azt a szoros kapcsolatot amely — már csak a kiadandó művek jellege miatt is — a váradi református egyházhoz kötötte, nyomdáját független vállalkozásként vezette: ezt kellően bizonyítja az általa kiadott művek impresszuma, amelyben következetesen

³³ HAIMAN, i. m. 88–91.

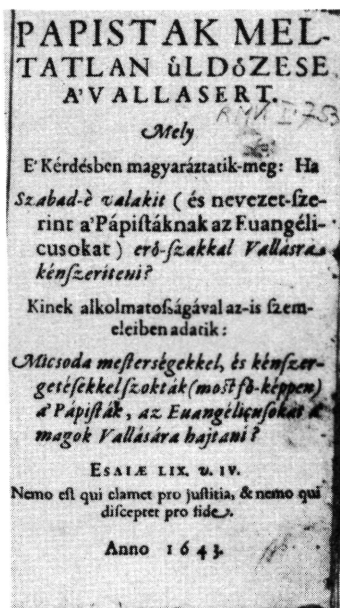
³⁴ *Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek... jegyzőkönyve.* Kolozsvár 1791, Ref. Koll. ny.

csak saját neve szerepel. Nem perdöntő érv, de jellemző, hogy a kortársak közül Szenci nyomdászlegénye, Sárdi Nagy János, vagy egy emberöltővel később Tótfalusi is mindig így hivatkozott a váradi nyomdára, mint „Szenci uram tipográfiá”-jára.

Az alábbiakban időrendben mutatjuk be azt a hat művet, amelyeket újonnan Szenci Kertész Ábrahám nyomtatványaiként határoztunk meg.

1.

Hely és nyomda megjelölése nélkül, címlapján az 1643-as évszámmal látott napvilágot a *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című könyv.³⁵ (1. ábra) Névtelen írója, aki magát evangélikusnak vallja, munkájában cáfolja Veresmarti Mihály bátai apát és Carlo Carafa bíboros eretneküldözési elveit. Bőségesen hivatkozik Carafa *Commentaria de Germania Sacra restaurata* című, Frankfurtban, 1641-ben megjelent könyvére.³⁶ Az „evangélikus” jelző ekkor egyaránt jelenthetett kálvinista vagy lutheránus hitvallású személyt. Veresmarti életéből, a mű megjelenési helyéből, valamint a vitairat felfogásából arra következtethetünk, hogy az evangélikus jelző

1. ábra

³⁵ RMK I 753. Két példányban ismeretes: OSZK, Ráday Kvt.

³⁶ OSZK: App. H. 3058

mögött egy református prédikátor áll. A névtelen szerző ugyancsak sokszor száll szembe gúnyosan Veresmarti Mihály *Intő s Tanító levelé*-vel,³⁷ amely könyvet, mint írja, az

„elmúlt posonyi országos gyűlésben minden kérés nélkül, ő maga zsákkal hordatván fel az ország házához... mindenkinek, nevezet szerint pedig az Evangélikusoknak nagy bőven osztogatta és egész Magyarországot véle bé-töltötte.”

Valóban így lehetett: a most tárgyalt protestáns vitairatból mindössze két példány ismeretes szemben Veresmarti *Intő s tanító levelé*-nek 39 ismert példányával. Ipolyi Arnold ugyan cáfolta, hogy Veresmarti az 1639-es országgyűlésre hordatta volna fel, mert ekkor legfeljebb valami részleges országos összejövetel lehetett. De Ipolyi Arnold szerint is való igaz, hogy más, előbbi országgyűlések alkalmával is szokták — bár nem annyira a katolikusok, mint inkább az ellenfél, a hitújítók — vitairataikat az országgyűlésen osztogatni.

Ez már az előző században is gyakorlat lehetett, legalábbis erről panaszkodott Telegdi Miklós esztergomi érsekhelyettes, hogy amikor katolikus Postilláját 1577-ben kiadta, Bornemissza Péter „nagy sietséggel úgymond, egy csomózó fejtegetést íra, melyet az elmúlt gyűlésen Pozsony városában uraknak és nemeseknek vígan és mosolyogva osztogatta” (tehát az 1578. február 2-án megnyílt országgyűlésen.) Az országgyűlések, mint a közvélemény és nyilvánosság szellemi központjai, egyben felekezeti küzdelmek színterei is voltak. Érdekes tehát itt is arról értesülnünk, hogy hogyan osztogatták íróink munkáikat az országgyűlésen, hogyan hordták esomagokban és zsákokban és kínálgatták mosolyogva, kedveskedve az ellenpárton lévőeknek.³⁸

Nyomdatörténeti szempontból is érdekes adatot találni a *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című könyvben. Könyvünk protestáns szerzője hivatkozik ugyanis Carafa bíboros említett művének egy helyére,³⁹ az 1620-as évek derekáról szólva, és azt magyarra fordítva idézi:

„Kiváltképpen, úgymond [Carafa], a Lintzi eretnek Könyvnyomtató volt minékünk igen nagy búsulásunkra, aki bötűivel egygyütt Magyarországbament volt, és ott a' Magyar eretnekeknek kedvében lévén, hogy az ő vallásokon lévő könyveket bővebben kaphatnák, vakmerő képpen ótalmazza vala [ti. a könyvnyomtatót] és nagy zajgódásokkal lévén nem engedik vala ki-űzni: mindazáltal végben-vittük az Érsek és az Palatinus⁴⁰ által, hogy mikor alá s fel hordozná Magyar-országban az ő könyvnyomtató mivhelyét, ki-űzethetnék onnat.” Könyvünk protestáns szerzője ezt a megjegyzést fűzte hozzá az elmondottakhoz, buzdításképpen: „Zajgódgyatok Magyar Evangélicusok valamig teezik, ha mindazáltal végben nem viszik rajtatok a pápisták, a mit akarnak.”⁴¹

³⁷ RMK I 697

³⁸ IPOLYI Arnold: *Veresmarti Mihály 17. századi magyar író élete és munkái*. Bp. 1875. 623–624.

³⁹ App. H. 3058. 372. 1.

⁴⁰ Pázmány Péter és Esterházy Miklós

⁴¹ RMK I 753, 98–99.

A fenti idézetben említett „lintzi eretnek könyvnyomtató” Pistorius Márk lehetett, akinek nevét egyébként 1629 és 1654 között megjelent tízegynéhány szebeni nyomtatványról ismerjük, és aki nevét néha Linci Pistorius Márk formában is használta.⁴² Valószínű azonban, hogy Szeben már vándorlásának végső állomása volt, és kezdetben a királyi Magyarországon, valószínűleg a Felvidéken működött. Ezt a feltételezésünket azonban egyetlen fennmaradt nyomtatvány sem támasztja alá. Nem sikerült ugyanis Pistorius nyomtatványaként azonosítani azt a néhány nyomda megjelölése nélküli bártfai és kassai nyomtatványt, amely az időpont alapján — 1620-as évek közepe — számításba jöhetett volna.⁴³ A 17. századi magyar nyomdászatnak eddig csak egyetlen linzi kapcsolatáról tudunk: Batthyány Ferenc németújvári nyomdája alapításakor, 1615-ben, a magyar betűket Linzből szerezte be.⁴⁴ E két adat összefüggése azonban egyelőre nem bizonyítható.

A *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című, hely és nyomda megjelölése nélküli kiadvány, amelyet Szabó Károly is a hely nélküliek közé sorolt, nyomdai sajátosságai alapján Szenci Kertész Ábrahám műhelyében készült. A műhely 1640-től 1660-ig (tehát e nyomtatvány kiadási évében, 1643-ban is) Váradon működött. Erre vallanak betűtípusai és az alkalmazott díszek is. Ezt az ötféle szövegbetű típust csak Szenci Kertész Ábrahám használta, és a betűk állapota, éles metszésű, tiszta vonala is megerősíti azt a tényt, hogy a könyv a nyomda működésének első éveiben került ki a sajtó alól. Az öt szövegtípus mellett kétféle fokozatú kiemelő típus és négyféle nyomdai cifra díszíti a kis kötetet.⁴⁵

Valójában a váradi nyomtatás ténye nem is meglepő, hiszen ugyanitt — ám ezúttal a hely megnevezésével —, Szenci 14 évvel később, 1657-ben is kiadta ezt az anonym szerzőtől származó munkát.⁴⁶ Ez az utóbbi, feltehetően második kiadás (ezt a tényt ugyan a címlap nem közli), hűen követte az 1643. évi kiadás szövegét, különbség csak a kiemelő sorok és a margináliák szedésében van. A második kiadásban ugyanis a lapszéli jegyzeteket nem antikvával, hanem azonos fokozatú kurzívval szedték. A szövegtípus betűi 1657-ben már jóval elhasználtabbak, mint a 14 évvel korábbi kiadásnál. Más díszeket is használt: míg az 1643-as kiadást csak nyomdai cifrák díszítették, az 1657-es kiadásban a cifrákon kívül egy „E” iniciálé és egy arabeszkos záródísz is található.⁴⁷ A terjedelemben mutatkozó eltérés (az 1643-as kiadásé 101, az 1657-esé 95 lap) oka, hogy a második kiadásban eggyel több sor van minden oldalon.

⁴² A nyomdász személyének azonosságára Heltai János hívta fel figyelmemet.

⁴³ Nyomda megjelölése nélkül megjelent kiadványok Bártfáról és Kassáról: RMNy 1350 (Bártfa 1626); RMNy 1401 (Bártfa 1628); RMNy 1337 (Kassa 1625).

⁴⁴ OSZKÉvk. 1979 (1981) 306.

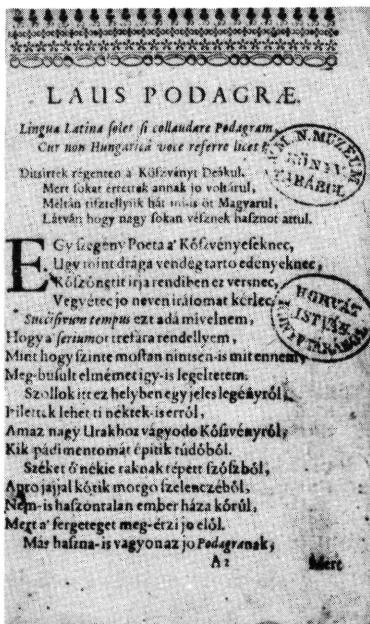
⁴⁵ A72, A86, K86, A96 és K96 húsz-sor távolságú szövegtípusok. A négyféle nyomdai cifra megtalálható pl. az RMK II 918 és RMK I 906 Szenci nyomtatványokban és a Váradi Bibliában is (RMK I 970) címlap, Dd2b, stb. — Mindegyikét utóbb Tótfalusi is használta, ld. Haiman, i. m. 82—84.

⁴⁶ RMK I 927. A nyomdász neve ezen a 2. kiadáson sincs feltüntetve.

⁴⁷ Ila lapon. Ezt a Szenci-féle iniciálét is használta később Tótfalusi, ld. HAIMAN, i. m. 78. 1. 5. iniciálésorozat.

2.

Csak egyetlen, címlap nélküli példányát ismerjük annak az Oszágos Széchényi Könyvtár állományában lévő, 17. századi versnek, amely tréfás formában a podagrát (köszvényt) dicsőíti. A *Laus podagrae*⁴⁸ című munkának, amelynek csak címe és első két sora latin nyelvű, egyébként magyarul íródott, szerzőjét nem ismerjük. (2. ábra) A költemény ironikus dicséret, amelyben már a klasszikusok is a rossz tulajdonságok, emberi gyarlóságok, állatokkal közös tulajdonságok és szinte minden betegség dicséretét komoly formába öntötték. Az ironikus dicséret nemzetközi forma volt, így eljutott hozzánk is, példa rá a magyar kopaszság-dicséret.⁴⁹ Valamennyi dicséret között a köszvény dicséretnek van a leggazdagabb családja is: a köszvény a 16–17. század egyik legelterjedtebb betegsége volt. Már a kortársak szerint is a tobzódás, a mértéktelen húsevés és ivás következménye. Tehát a gazdagok betegsége, amely a beteget szobához kötötte ugyan, de gondolkodáshoz, önelemzéshez szoktatta, tehát a sztoicizmusnak is erőpróbája. Sok más főúr között Bethlen Istvánról is feljegyezte a krónika, hogy köszvénye miatt évekig székében hordozták.⁵⁰ Telegdi Miklósról is megtudjuk Káldi György

2. ábra

⁴⁸ MKsz 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395 OSZK Jelzete: RMK I 1786/f

⁴⁹ RMNy 627 (Kolozsvar 1589)

⁵⁰ SZALÁRDI, i. m. 226.

prédikációiból, hogy „fölötte igen gyötörte volt a köszvény”, úgyhogy csak székben hordozhatták — hogy csak két „főembert” említsünk a 16—17. századból.⁵¹

A köszvénydicséreték sorából kiemelkedik Wilibald Pirckheimer *Apologia seu Podagrae laus* (Nürnberg 1522)^{51a} című műve, amelyet újból és újból kiadtak, angolra, franciára is lefordítottak, utánozták, kivonatolták. A magyar költő nem magát Pirckheimert dolgozta át, hanem Turóczi-Trostler József megállapítása szerinti közvetlen forrását Jacobus Pontanusnak, a jezsuita iskoladráma elméleti alapvetőjének kis prózai dialógusában lehet megtalálni, amely a *Morbidi duo et Laus Podagrae*⁵² címet viseli. Podagrinus, a köszvényes beteg vitatkozik benne Calculosus-szal, a hólyagbántalmakban szenvedővel. Az író az utóbbi szájába adja a tréfás dicséretet.

A névtelen magyar versszerző a bevezető két latin sorban utal a korábbi, latinul olvasható köszvény-dicséretekre:

„Lingua Latina solet si collaudare Podagram,
Cur non Hungaricâ voce referre licet?”

Magyarul pedig így vezeti be versét:

„Dicsérték régenten a' köszvényt Deákul,
Mert sokat értettek annak jó voltárul,
Méltán tisztelljük hát mi-is őt Magyarul,
Látván, hogy nagy sokan vésznek hasznot attul.”

A magyar vers szerzője átdolgozta Pontanust, amennyiben formailag mellőzte a párbeszédet, de valójában megtartotta belső formáját: elejétől végéig a podagra egyik ócsárlójával vitatkozva dicséri a podagrát.

A kis munka címlap nélküli formájában maradt ránk, az A₂ levéllel kezdődik. A szerző mindössze annyit árult el magáról, hogy „Szent Mihály faluján, A' Küküllő mellett Boncza mező határán” írta dicséretét. Sajnos, azt nem mondta meg, hogy mikor. A nyomtatás helyéről, idejéről a mű semmit sem árul el.

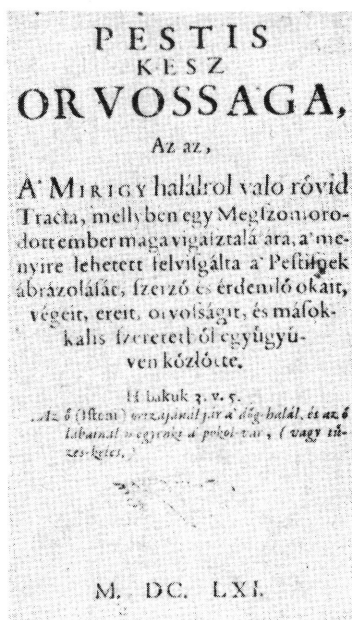
Kner Izidor kiadásában Gyomán 1936-ban megjelent e kis munka egyébként szövegű új kiadása, amelynek azonban címét így egészítették ki: *Laus Podagrae az az Az Köszvénynek dicsireti*. Az új kiadás a fennmaradt egyetlen, Országos Széchényi Könyvtár birtokában lévő példány alapján készült. Az utószóban Turóczi-Trostler József kísérletet tett a mű datálására.⁵³ Míg azonban Kner Imre a nyomdai sajátosságok alapján úgy ítélte, hogy a fejléc és a záródísz a nyomtatványt „mindenképpen a 18. századon innen eső időre utalja”, addig Turóczi-Trostler ezt a nyomtatványt egy elveszett eredeti mű későbbi kiadásának tartotta. Feltételezte

⁵¹ RMNy 1509. 296–297.

^{51a} BMGC vol. 190. p. 531.

⁵² In: Amphitheatrum Sapientiae Socraticae II. 214–215. 1.

⁵³ Turóczi-Trostler József tanulmánya a *Laus Podagrae az az Az Köszvénynek dicsireti*-hez. Kiad: Kner Izidor, Gyoma 1936. 10. 1.

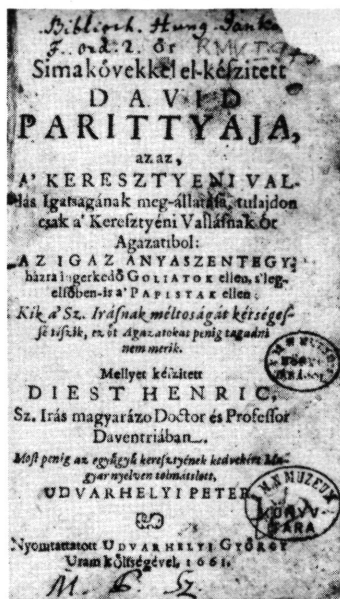
3. ábra

egy ma már példány alapján nem létező, de Sztripszky, ill. a *Magyar Könyvszemle* által még leírt 17. századi eredeti kiadás létezését. A jelenleg meglévő nyomtatvány ugyanis szerinte 1695 utáni lehet csak, korábbi semmiképpen.

Turóczi-Trostler datálásánál a következőkből indul ki: egyrészt, megítélése szerint a jellegzetes, szóvégi k-nak c-vel való jelölése nem igazít útba, ettől bátran lehetne 16. század végi, 17. századi, vagy akár 18. századi nyomtatvány. Ezzel szemben szerinte a vers utolsó előtti sorában, a Toldalékban szereplő „poltura” szó támpontot ad. Szerinte, mivel az ezüstpoltura csak Buda visszafoglalása után került forgalomba, 1695 táján, e nyomtatvány sem lehet ennél az időpontnál korábbi. Az általa feltételezett két kiadás közül a korábbi, ami elveszett, még nem tartalmazta ezt a Toldalék-ot, és ez lehetett az az időközben elveszett példány, amelyet a *Magyar Könyvszemle*, ill. Sztripszky leírt mint 17. századi nyomtatványt. Most pedig szerinte csak a későbbi, bibliográfiailag le nem írt kiadás egy példánya áll rendelkezésünkre, az, amelynek alapján a Kner-féle szövegkiadás készült. Ez a „múzeumi példány” tehát szerinte kései, 18. századi utánnomata az elveszett elsőnek.

Ez a datálás azonban több ponton helyesbítésre szorul.

Mindenekelőtt a Turóczi-Trostler József által két külön példányként felfogott darabról kell megállapítanunk, hogy az egy és ugyanaz. A *Magyar Könyvszemle* és Sztripszky azt a példányt írta le, ami ma is megvan, egyetlenként, az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában, és amelyet korábbi szóhasználatnál a Nemzeti Múzeum példányának neveztek. De a poltura szó használata alapján sincs szükség

4. ábra

egy korábbi, betoldás nélküli és egy későbbi, Toldalékkal ellátott kiadást feltételezni. A szó jelenléte a vers utolsó bekezdésében nem indokolja a 17. század legutolsó éveire vagy a 18. századra való datálást. A versnek ez a sora így hangzik: „...néhány polturát ne neheztelly adni”. A polturát, mint másfél garast érő ezüstpénzt ugyanis már a 17. század második évtizedében annyira ismerték Erdélyben és Kelet-Magyarországon, hogy az az 1614. évi debreceni kiadású *Practica Arithmetica*-ban mint bevett fogalom szerepelt,⁵⁴ majd a következő évekből is több nyomtatványra lehetne hivatkozni.⁵⁵

Abból, amit a szerző elárul személyéről, kitűnik, hogy e kis munkát Erdélyben írták. Az alábbiakban csak a nyomtatás helyének és idejének meghatározására teszünk kísérletet, nem pedig a vers szerzésének valószínű idejére.

A címlap és mindenféle impressumadat nélkül ránk maradt kis munka nyomdai eredetére nézve sem a *Magyar Könyvszemle* leírása, ill. Sztripszky⁵⁶, sem Turóczi-Trostler nem tudott támpontot adni. Betűtípusainak (ebből három szöveg- és két kiemelő sorozat) és hétféle körzetének megvizsgálása alapján el lehetett dönteni, hogy Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelyéből való, méghozzá inkább a nyomda

⁵⁴ RMNy 1063 (Debrecen 1614)

⁵⁵ *A magyar nyelv történelmi, etimológiai szótára*, III. köt. Bp. 1976. 245–246.

⁵⁶ Sztripszky I 2189/395

működésének első feléből.⁵⁷ Legkorábban 1643-ban nyomtathatták, mert az itt szereplő A72 (72 mm-es 20 sor távolságú antikva) szövegtípust a nyomda csak 1643-tól kezdve használta; legkésőbbben 1653-ban, amikor viszont új, más jellegű, de az itt szereplővel méretben azonos K86 (86 mm 20 sor távolságú kurzív) típusal gyarapodott a felszerelés. Ez volt egyébként a nyomda felszerelésében bekövetkezett utolsó gyarapodás. A kétféle kurzív szövegtípust ezután párhuzamosan használták ugyan, de előszeretettel az újabb fajtát, a régebbi (nyomtatványunkon látható) kopottsága miatt. Nyomtatványunkon pedig még jó állapotban látható a régebbi fajta, az eredeti készlethez tartozó kurzív. De az A86 (86 mm 20 sor távolságú antikva) szövegtípus állapota alapján közelebről is meghatározható volt a nyomtatás ideje: 1647 és 1649 között készülhetett.⁵⁸ Az itt látható nyomdai cifrákat Szenci egész működése során használta, ezek tehát nem adtak pontosabb támpontot a datáláshoz.

3.

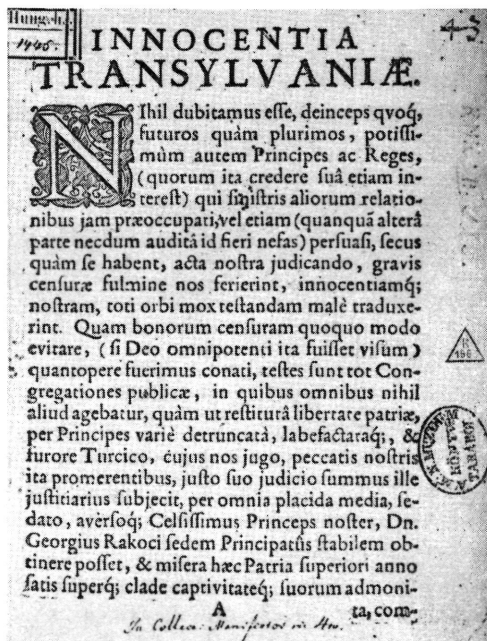
A Bethlen János által írt, de neve megjelölése nélkül kiadott *Innocentia Transylvaniae* című manifesztum több példányban maradt fenn, ebből egyik az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van.⁵⁹ (5. ábra) Külön címlapja valószínűleg eredetileg sem volt, hanem, ahogy a megvizsgált két példány esetében is, a mű rögtön a szöveggel kezdődött, az A₁ levélen. Szerzője, Bethlen János erdélyi kancellár és történetíró jól ismerte azokat a szomorú eseményeket, amelyek II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelemsége között játszódtak le Erdélyben. Az 1657. és 1661. közötti öt év alatt öt fejedelem váltotta egymást a fejedelmi székben. Bethlen János mindvégig az események középpontjában állt az erdélyi politikai élet egyik legkiválóbb és legtekintélyesebb vezetőjeként. Politikai hitvallása szerint Erdélynek csak akkor van lehetősége a fennmaradásra, ha a porta mellé pártol, mert viszonylagos békét csak ezúton remélhet. Ezért állt ki mindig a mellett a fejedelem mellett, akitől ezt a politikát várta. Apafi Mihálynak, az 1661-ben a törökök által megválasztott fejedelemnek feltétlen híve volt haláláig.

Az *Innocentia Transylvaniae*-t 1659-ben írta. Megírásának közvetlen előzménye az volt, hogy II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata után a törökök arra kényszerítették a rendeket, hogy Rákóczit lemondatra, Rhédey Ferenc személyében új fejedelmet válasszanak. Rákóczi 1659. év eleji visszatérése ismét török behatolást és pusztítást hozott az országra, majd a törökök Barcsay

⁵⁷ A72, A86, K86 húsz-sor távolságú szövegtípus és kétféle kiemelő. A hétféle nyomdai cifra mindegyike előfordul keretként, ill. fejlécként a Váradai Bibliában (RMK I 970), 2a, Gla, Dd2b lapokon, valamint más Szenci nyomtatványokban is, pl.: RMK I 906, RMK II 918. — Utóbb Tótfalusi is használta ezeket, ld. HAIMAN, i. m. 82—85. 1.

⁵⁸ Az említett A86 antikva típus nyomtatványunkon már kissé kopott, a betűk rajza ugyanennek a típusnak az 1647—1649 közötti váradai nyomtatványokon látható állapotával egyezik meg, amikor azonban az 1650—1652-re jellemző, kissé deformált ékezetes betűk még nem jelentek meg.

⁵⁹ RMK II 929. Több példányban ismeretes

5. ábra

Ákost tették meg fejedelemmek. Bethlen János azonnal Barcsay mellé állott, jóllehet az, mint a törökök választottja, a rendek jó része előtt népszerűtlen volt. Amikor Rákóczi Barcsay ellen fordult, Barcsay Dévára menekült, más főúri családokkal együtt Bethlen is. Itt írta meg az *Innocentia Transylvaniæ* című röpiratát, amelynek célja az volt, hogy a rendeknek Rákóczival szemben tanúsított eljárását a külföld előtt igazolják és megnyerjék a külföld jóakarátát (Bethlen 1659. június 2-től kezdve Barcsay kancellárja lett). Bethlen János manifesztumát ezek után azzal a gondolattal folytatta, hogy Rákóczi a porta engedélye nélkül indította meg a lengyel háborút és a nagyvezér parancsára sem tért vissza. Amikor a porta lemondatta a fejedelemségről, Rhédeyt és Barcsayt is olyan feltételekkel választották meg, hogy utóbbiak lemondanak, ha Rákóczinak sikerül kibékülnie a portával. Rákóczi erőszakos visszatérése Erdélybe ismét Erdély pusztulását vonta maga után. Manifesztumát úgy folytatta, hogy gondolja meg a külföld a porta nagy hatalmát, és ha egyesek Erdély ellen segítséget kérnek, ne támogassák őket, mert félni lehet, hogy Rákóczi nemcsak Erdélyt, hanem az egész kereszténységet romlásba dönti.

Az *Innocentia Transylvaniæ* idehaza nem maradt visszhang nélkül. Amint Szilágyi Sándor megállapította, megjelenése után gyűlölködéssel teli tollharc

fejlődött ki a két vetélytárs, Rákóczi és Baresay között, leveleket váltottak, nyilatkozatokat adtak ki, amelyek tele voltak szitkokkal. Ezek közül egyik az a 113 sűrűn teleírt lapra terjedő manifesztum, amely a *Honoris Vindiciae* címet viseli és Kropf Lajos megállapítása szerint valószínűleg Rákóczi György feltétlen hívének, Isaac Basire gyulafehérvári tanárnak, angliai menekültnek tollából származik.⁶⁰ Minden bizonnyal Rákóczi megbízásából írta. Nincs nyoma annak, hogy akár idehaza, akár külföldön nyomtatásban megjelent volna. Bár a kézirat nagy részét kitevő fogalmazvány nem, a javítások Basire kezétől származnak, hasonlóképpen a füzetben található más írásokhoz. A manifesztumot tartalmazó füzet datálása: „Ex arce Huszt, Transylvaniae, Octobr. 20. 1661.”

Visszatérve az *Innocentia Transylvaniae* című röpiratra, Szabó Károly, és az ő nyomán más történetírók is a hely és év megjelölése nélküli nyomtatványt kolozsvárinak tartották. Szabó Károly szerint „nyomdai kiállítása után ítélve kolozsvári nyomtatvány”.

A kolozsvári Heltai-nyomdának mindössze egy, impresszum nélküli nyomdatermékét ismerjük ebből az évből, az 1659. évi besztercebányai országgyűlés artikulusait,⁶¹ ezért Szabó Károly megállapítását fenntartással kellett kezelni. Az *Innocentia Transylvaniae* nyomdai kiállítása valójában Szenci Kertész Ábrahám műhelyére vall. A 13 leveles nyomtatvány egyetlen „N” iniciáléja, a két kiemelő- és az előforduló egyféle antikva szövegtípus egyidejűleg csak Szenci Kertész Ábrahám műhelyében volt megtalálható.⁶² Az 1659-es év volt a váradi nyomda működésének utolsó zavartalan éve. Mostanáig a nyomdának ebből az évből öt kisebb terjedelmű kiadványát ismertük⁶³ — a nyomda erejét szinte teljes egészében lekötötte a készülő Biblia. Amikor Bethlen János röpirata számára nyomdát keresett, csak a kolozsvári Heltai-nyomdával, vagy a váradival számolhatott: a gyulafehérvári fejedelmi nyomda sorsáról ekkor valószínűleg nem lehetett biztosat tudni a menekülés után; 1659-ben még bizonyára nem volt felállítva új helyén. Szencinek a Bethlen család iránti lekötöttsége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy vállalkozott e röpirat kinyomatására. Hogy impresszum nélkül jelentette meg, az politikai iratok esetében általában nem volt ritkaság.

A kolozsvári Heltai-műhelynek ilyen jellegű, modern antikvája, kiemelője és satírozott díszítésű iniciálé kliséje, mint amely az általunk vizsgált *Innocentia Transylvaniae* c. nyomtatványon előfordul, nem volt. Való igaz, hogy mindezek az

⁶⁰ KROPF Lajos: *II. Rákóczi György felelete az Innocentia Transylvaniae-ra*. A fejedelem megbízásából írta BASIRE Izsák. Bp. 1888. 2. 3. l.

⁶¹ MKsz 1916. 94; MKsz 1968. 207. Fazakas József (a besztercei országgyűlés artikulusai)

⁶² A 114 mm hús-sor méretű antikva szövegtípus és kétféle fokozatú kiemelő betű. Az iniciálésorozat más tagjai is előfordulnak a Váradi Bibliában (RMK I 970) A2a, stb. lapokon. Tótfalusi Szencinek ezt a szövegtípusát és iniciálésorozatot is átvette, ld. HAIMAN, *i. m.* 48, 52 és 79. l. (7. iniciálésorozat)

⁶³ RMK II 945 KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Centuria . . . , Janua linguarum . . . , Kalendárium 1660-ra*, Sztripszky I 2025; BALASSA—RIMAY: *Istenes énekek*, Sztripszky I 227: *Articuli . . . 1659*. 24. Máj. Szászsebes (Fazakas, MKsz 1968. 207. — Az artikulusok váradi nyomtatását bizonyítja a kolozsvári számadáskönyvek 1659. július 3-i bejegyzése, Balogh Jolán: *Varadinum — Várad vára. II*. Bp. 1982 197—198.

1670-es évek folyamán kolozsvári nyomtatványokon is feltűntek, de éppen azért, mert ekkor már ide költöztették át és itt használták a korábban Szenci Kertész Ábrahám vezetésével működő nyomda felszerelését.

4.

A *Magyar Könyvszemle* 1930. évfolyamában Pukánszkyne Kádár Jolán írta le azt az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában lévő, Todoroszku—Horváth Könyvtárhoz tartozó, ívrét egyleveles nyomtatványt, amely *Epicedion in mortem... Johannis Tseri Apacii* címmel Apácai Csere János temetése alkalmával jelent meg.⁶⁴ (6. ábra) Ezt a valaha Szilágyi Sándor tulajdonában lévő és általa teljes terjedelemben közölt — csonkán fennmaradt — halotti kártát Bán Imre Apácairól szóló monográfiájának megírásakor úgy említette, mint ami jelenleg lappang.⁶⁵ Valójában az Országos Széchényi Könyvtárban található unikum ugyanaz a

6. ábra

⁶⁴ MKsz 1930. 308. OSZK jelzete: RMK II 947b

⁶⁵ BÁN Imre: *Apácai Csere János*. Bp. 1958. 538.

példány, mint amely Szilágyi Sándor tulajdona volt, és amelynek már Szilágyi idejében is csak felső fele volt meg. Ez került később a Todoreszku—Horváth Gyűjteménybe. A nyomtatvány Apácai tanártársainak és tanítványainak latin nyelvű gyászverseit tartalmazza. A gyászversek Apácai 1660. január 9-i kolozsvári temetésére íródtak. A mű nyomtatási évének tehát 1660-at tekinthetjük, bár a nyomtatványnak az a része, amely az impresszum adatokat tartalmazhatta, hiányzik.

1658-tól Kolozsvár, ahol Apácai a kollégium igazgatója volt, folytonos veszélyben forgott. A Gyulafehérvárt elpusztító 1658. augusztus-szeptemberi török hadjárat során ugyan óriási sere árán Kolozsvár megmenekült a pusztulástól, de a körülmények továbbra sem voltak megnyugtatóak. A politikai események következtében Rákóczi és a puritánok ellentéte a végsőkig kiéleződött. Isaac Basire II. Rákóczi György legerélyesebb párthíveként működött, a puritánok viszont mind Barcsay mellett álltak ki, aki szabad kezet engedett a reformok hirdetőinek. Apácainak különösen volt oka rá, hogy Barcsaytól többet reméljen, mint Rákóczitól. Barcsay pártjára vonta őt közvetlen patrónusainak, így Bethlen Jánosnak — az előbbieken tárgyalt *Innocentia Transylvaniae* szerzőjének — állásfoglalása is. Mindezek a várakozások és a kolozsvári kollégium szegényes állapota a Barcsay fejedelemhez intézett *Supplicatio* megírására készítették Apácait. Barcsay fejedelem 1659. január 27-én Désen kelt adománylevelével felelt a professzor kérelmére. A Barcsay-adománylevél és a jelentékeny összeg egyben Apácai személyes érdemének elismerése is volt.

Közben pedig teljes erejével küszködött a kolozsvári kollégium mindennapi gondjaival, harcolt a magasra tűzött tudományos színvonal megvalósításáért. Az 1659. év nyugodtabb hónapjai után augusztusban bejött Rákóczi hadaival Erdélybe és Barcsayt kiűzte. Bethlen Jánosnak is urával együtt menekülnie kellett; Apácai és kollégiuma fejedelmi pártfogó nélkül maradt, miközben egészségi állapota is gyorsan hanyatlott.

A temetésére kiadott gyászvers-gyűjteménynek már címe is mint a kollégium reformátorát ünnepli, aki életét 35. évében csendesen befejezte, nem sokkal az újév beállta előtt, 1659. decemberében. A latinul írt gyászversek sorát Mogyorósi Elek kolozsvári lelkész nyitotta meg, aki az erdélyi iskola és az egyház veszteségét gyászolta versében. Ezt követte a tekintélyes Porcsalmi András verse. Porcsalmi Apácai egykori gyulafehérvári tanára volt, majd itt Kolozsvárott tanártársa. Majd az iskola fiatal praeceptorai következtek: Karácsonfalvi Zakariás, a poétikai osztály tanítója és Szentersébeti György praeceptor. Abafái András, Gidófalvi Péter és Besztercebányai Mihály Apácai személyében a haza díszét siratták. Az egész gyűjtemény, Bán Imre megállapítását idézve, bármennyi is benne a szokványos retorika — Apácai egyéniségének sugalló erejéről és környezetének őszinte megrendüléséről tanúskodik.

Az Apácai halotti verseit tartalmazó nyomtatványt eddig hely nélkül megjelent kiadványként tartották nyilván, és feltételezték, hogy a kolozsvári Heltai-nyomda terméke volt.⁶⁶ Herepei János a Heltai-nyomda működésének utolsó évét 1660-ban

⁶⁶ MKsz 1930. 308.

jelölte meg. Utolsó kiadványa pedig szerinte az ebből az évből származó *In exequiis...* című halotti énekeskönyv,⁶⁷ amely a Heltai nyomda akkori mesterének, Abrugyi György nevének feltüntetésével jelent meg. Nem tekinthető ugyanis kolozsvári nyomtatványnak az a *Magyarul Sz. Ferencz kordáia viselők gyülekezetének rend-tartása*” című könyv, amely az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában kolozsvári nyomdahellyel szerepel.⁶⁸ Herepei szerint az 1661—1669 közötti években kolozsvári kiadású nyomtatvány egyáltalán nem is volt. Ez a megállapítása azonban a továbbiakban módosításra szorul: a kolozsvári Heltai-műhelynek valójában ismeretes egy impresszum nélküli nyomtatványa ebből az időszakból, mégpedig a szászrégeni országgyűlés artikulusai, amelyeket 1661-ben nyomtattak ki.⁶⁹ Ezért, mint az *Innocentia Transylvaniae* is, amelyet a szakirodalom ugyancsak a Heltai-műhely nyomtatványának tartott, ezt az egyleveles kiadványt is szükségesnek látszott nyomdai szempontból újból megvizsgálni.

Az összehasonlításból kitűnt, hogy az *Epicedion...* teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám nyomdai felszerelését tükrözi. Minthogy kinyomtatásának évét, de szinte hetét is pontosan tudjuk — 1660. első napjaiban készülhetett —, kétségtelen, hogy azt még Váradon nyomtatták, ahol Szenci ekkor dolgozott. Csak ez év őszén kerülhetett át a nyomda legkorábban, Kolozsvárra. A nyomtatáshoz felhasznált iniciálé, az ívrét nyomtatvány egészét keretező nyomdai cifrák és a négy szöveg- és két kiemelő típus mindegyike Szenci Kertész Ábrahám műhelyére vall.⁷⁰

E nyomtatvány egyúttal valószínűleg a Szenci vezette váradi műhelynek egyik legutolsó terméke is volt. Az 1660. évből, Váradról, amikor az 1659. évhez hasonlóan a nyomda legfőbb erejét a készülő Biblia kötötte le, másrészt a folytonos török-tatár betöréstől is félni lehetett, csak egyetlen nyomtatványáról volt mostanáig tudomásunk a Biblián kívül, egy töredékről, amely a Biblia Apokrif könyveiből tartalmaz részleteket.⁷¹ Erről sem tudjuk azonban eldönteni, hogy az 1660-as, vagy 1661-es évhez sorolandó-e? Az 1660. évi, Szenci nyomtatványnak tartott Comenius: *Gentis Felicitas...* című műről ugyanis már Apponyi Sándor felismerte, hogy az Amszterdamban készült.⁷²

⁶⁷ RMK I 956. Erről ld. HERPEI János: *A Heltai-nyomda sorsa* — Adattár a 17. század szellemi mozgalmainak történetéhez. Bp. III. köt. Bp. — Szeged 1971. 465. 1.

⁶⁸ Jelzete: FM 2/4395. Címlapján csak az 1660-as évszám van feltüntetve, kiadási hely nélkül. Tipográfiai sajátosságai alapján lőcsei nyomtatvány. (Pavercsik Iлона meghatározása.)

⁶⁹ MKsz 1898. 178. = Sztripszky I 233; MKsz 1968. 207. Fazakas József

⁷⁰ A satírozott, keret nélküli iniciálé-sorozat más tagjai megtalálhatók Szenci más nyomtatványaiban, így RMK I. 906, RMK II 918, vagy RMK I 970-ben is. A sorozat többi tagja mellett az itt szereplő „Q” betűt is közli Haiman (i. m. 79. 1. 7. sorozat), mint ami Szencitől származott Tótfalusihoz. Az ötféle nyomdai cifra szintén fellelhető Szenci Bibliájában (RMK I 970), 1a, 2a, Ee4a, stb. lapokon és utóbb használta Tótfalusi is. (Haiman, i. m. 84–85. 1.) Emellett 4 szöveg és 2 kiemelő betűtípus található a nyomtatványban.

⁷¹ Az Apokrifek nyomtatását feltehetően már 1660-ban elkezdte Szenci, de a Biblia előszava szerint nem fejezte be. A töredéket Fazakas József vizsgálta nyomdai szempontból is, OSZKÉvk. 1973. 75–76. OSZK jelzete: RMK I 970/a

⁷² APPONYI Sándor: *Hungarica* 852. sz.; Szabó Károly RMK II 2051-hez fűzött megjegyzése szerint: „Várad, 17. sz. Nyomdai kiállítása Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájára mutat.”

Ha figyelembe vesszük a kolozsvári Heltai-nyomda 1659—1660. évi állapotát és kevésbé használható voltát, talán nem tévedünk, ha nem tekintjük véletlennek a fent tárgyalt nyomtatvány esetében Szenci Kertész Ábrahám közreműködését. Rákóczival szemben valószínűleg Szenci is Barcsay fejedelemmel szimpatizált, annak toleráns magatartása miatt, amelyet jól megérezett Apácai is. Apácai halotti kártája esetében valószínűleg mint a puritánus szellemben osztozó társ vállalta el a munka kinyomtatását — hiszen egy egyleveles kinyomtatására azért a Heltai-műhely is alkalmas lehetett: az 1660. évi *In exequiis...* című, Heltai-műhelyben készült halotti énekeskönyv is ilyen alkalmi jellegű volt.

5.

A *Pestis kész orvossága az az a' mirigy halálról való rövid tracta*⁷³ a címlap tanúsága szerint 1661-ben jelent meg, hely megjelölése nélkül (3. kép). Az egyetlen példányban fennmaradt, és az Országos Széchényi Könyvtár állományában lévő 64 lap terjedelmű munkát, amelynek szerzőjét sem ismerjük, Szabó Károly a hely nélküliek közé sorolta, a nyomdahely meghatározására nem tett kísérletet. A *Pestis kész orvossága...* című mű 49. lapjától az előfej megváltozik, a műnek ez a része *Az ember életének határáról* címet viseli. A lap- és ívszámolás folyamatos, bár a 48. lapon hiányzik az őrszó. A mű azonban annyiban egységes, hogy mindvégig a Szomorú ember és Keresztyén vigasztaló barátja folytat párbeszédet.

A nyomtatvány külső sajátosságai arra mutatnak, hogy az Szenci Kertész Ábrahám műhelyéből került ki. Az előforduló hétféle szövegtípus (ebből kettő görög), egy kiemelő, egy egyszerű, háromszög alakú leveles záródíz, az egyetlen nyomdai cifra-elem és a keret nélküli „I” iniciálé satírozott díszítéssel⁷⁴ — mindezek együttes előfordulása csakis Szenci Kertész Ábrahám műhelyére jellemző. 1660 augusztusában, Váradról menekülve, amint Szalárdi János írja: „útjokat mindnyájan és mindenütt Debrecen felé rendelték volna, ahová augusztus 30-án a töröktől csakugyan be is kísértettek. Innen kezdetek azután rendre szétszéledni.”⁷⁵ Valószínűleg Szenci Kertész Ábrahám sem sokat időzött Debrecenben, hanem még ugyanebben az esztendőben megindult Erdély felé, amint arról a bevezetőben már szó esett. Feljegyzések bizonyítják, hogy 1661. február 19-én már állandó kolozsvári

⁷³ RMK I 982

⁷⁴ A hétféle szövegtípus: A116, A86, A68, K68, G86 és G68 hús-sor méretű szövegtípus (az utóbbi kettő finommetszésű görög szövegbetű), egy kiemelő típus, és egyetlen nyomdai cifra elem szerepel, amely utóbb Szencitől Tótfalusihoz került (ld. HAIMAN, i. m. 84—85. l.). A címlapot díszítő, csak igen halványan látszó, háromszöget alkotó, 17 × 31 mm-es, stilizált növényi motívumos dísz Haiman nem számította a Tótfalusi Szencitől származó díszek közé, bár valószínűnek tartotta, hogy Tótfalusihoz az elődök kolozsvári hagyatékából került (Haiman, i. m. 87—88. l.). De ez a záródíz több Szenci nyomtatványon is megtalálható, így pl. RMK I 748, RMK I 855. az „I” iniciálé, a sorozat más tagjaival együtt Tótfalusihoz került (Haiman, i. m. 79. l. 6. sorozat), Szenci Bibliájában a sorozat szinte minden tagja előfordul, ld. RMK I 970.

⁷⁵ SZALÁRDI, i. m. 579—582.

lakos volt. Valószínűleg hamarosan újra berendezte könyvnyomtatóműhelyét, minthogy felszerelésében Váradon csak csekély kárt szenvedett. Így Kolozsvárott folytatta tovább a Bibliának Váradon megkezdett nyomtatását.

Szenci Kertész Ábrahám itteni működése idejéből mindaddig más nyomdai munkája nem volt ismeretes a Biblián kívül. Herepei lehetségesnek tartotta, hogy azért egyes apróbb alkalmi kiadványok készülhettek itt, ha a könyvészet eddig ilyent nem is tartott számon. Ilyen alkalmi kiadványnak tekinthetjük ezt a névtelen szerzőtől származó, *Pestis kész orvossága...* című munkát, amelynek szomorú aktualitást adott, hogy — amint más forrásokból tudjuk — éppen az 1661—1662. évben Kolozsvárott és egész Erdélyben nagy pestisjárvány pusztított. Ezt éppen Szenci Kertész Ábrahám harangozógazdai elszámolásával kapcsolatban említi a kolozsvári református egyház vagyonleltárkönyve.

Az Erdélyben pusztító pestis minden bizonnyal a török-tatár seregek dúlásával, a szegénységgel és a háborús viszonyokkal hozható összefüggésbe. A pestis már február elején megkezdte pusztítását, nagyobb mértékben azonban a nyári hónapokban szedte áldozatait, szűnni pedig csak október elején kezdett. A kolozsvári unitárius egyház ekkor két püspököt, egy papot és négy lektort veszített, míg a reformátusok közül Jenei G. István esperes és Nagyari Benedek egykori váradi lelkipásztor halt meg pestisben.⁷⁶

Az 1661—1662. évben pusztító pestis alkalmából adták ki Nagyszébenben azt az imádságot is, amely ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár állományában található és amelyet Fazakas József határozott meg.⁷⁷ De Komáromi Csipkés György *Pestis pestise* című, Debrecenben 1664-ben megjelent prédikációs kötetének előljáró beszédében is olvashatunk az 1661—1662. évi pestisjárványról.⁷⁸

6.

Címlapján az 1661-es évszámmal, de hely és nyomda megjelölése nélkül jelentette meg Udvarhelyi György „atyjafiának”, Udvarhelyi Péternek fordítását Hendrik van Diest eredeti művéből. A fordítás címe: *Öt sima kövekkel el-készített Dávid parittyája*.⁷⁹ (4. kép) Valószínűleg a Kassán írt előszóból következtetve Szabó Károly kassainak tartotta, és az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában is nyomtatási helyként Kassa, nyomdászként Severinus Márk szerepel. Valójában azonban a kassai Severinus-féle nyomtatványokkal kevés azonosságot mutat, mindössze Szenci legkisebb fokozatú antikvája hasonlít a kassai műhelyben használt típushoz. A nyomtatvány egyértelműen Szenci Kertész Ábrahám munkáinak nyomdai jegyeit viseli magán.

⁷⁶ HERPEI János: *Kovácsnai Cs. Péter* = Adattár... III. 154.

⁷⁷ OSZK Évk. 1963/1964. Fazakas József, 65. szám Nagyszében 1662 táján; OSZK jelzEte: RMK II 2049b

⁷⁸ RMK I 1012

⁷⁹ RMK I 975. Több példányban is ismert: OSZK, MTAK, stb.

A kis kötetben szereplő hatféle szövegtípus mind Szenci műhelyéből való, hasonlóképpen a háromféle nyomdai cifra elemhez, a 18 × 18 mm-es, belül üres közepű „A” iniciáléhoz, vagy a 25 × 32 mm-es pajzs alakú díszhez.⁸⁰ Minthogy a könyv kiadási éve 1661, és ebben az évben Szenci Kolozsvárott működött, így nyomtatási helyeként Kolozsvárt kell megjelölnünk. A most tárgyalt kis kötetrel és az előbbieken említett *Pestis kész orvossága*-val együtt Szenci Kertész Ábrahám 1661-ben Kolozsvárott kiadott műveinek száma háromra emelkedett: mindezek közül mostanáig csak a Várad Biblia befejezését tartotta számon a könyvészet, mint kolozsvári tevékenységének emlékét.

Érdekes kérdés, hogy miért is nem Kassán jelent meg ez a kis kötet. Hiszen ebben az évben javában működött Severinus Márk vezetésével a kassai városi nyomda (hat nyomtatványáról tudunk ebből az évből). Az előszót író Udvarhelyi György, Aba-új vármegye viceispánja, a kassai református eklézsia partónusa is Kassán keltezte előszavát. Éppen Kassa volt a fő színhelye az ekkor kibontakozóban lévő ún. felsőmagyarországi hitvitának, amely főként Czeglédi István kassai református pap és Sámbar Mátyás, ill. Kis Imre jezsuiták között folyt. Kassa ugyanis egyformán központi hely volt a reformátusok és a katolikusok számára, különösen amióta itt a nagyszombati mintájára jezsuita kollégium is szerveződött. A városi nyomdász pedig — igaz, a legtöbb esetben a nyomtatás helyének említése nélkül — válogatás nélkül adta ki a katolikus és református vitairatokat. Nem lehetett tehát akadály a annak, hogy egy ilyen katolikus-ellenes könyvet itt kinyomtassanak.

Szintén szóba jöhetett volna, mint nyomdahely Sárospatak is. Hiszen a könyv kiadását vállaló Udvarhelyi Györgynek a sárospataki nyomdával is voltak kapcsolatai. Például Buzinkai Mihály *Institutionum Rhetoricarum*ának 1658-as sárospataki kiadását Udvarhelyi Györgynek ajánlotta. A rá egy évre megjelenő *Institutionum Oratorium* című művének pedig ő fedezte nyomtatási költségeit.⁸¹ Ugyanebből az évből a sárospataki nyomdának is, a kassaihoz hasonlóan, hat nyomtatványáról tudunk. Udvarhelyi György, úgy látszik 1662-ben meghalt, fölötte a halotti beszédet Czeglédi István kassai pap mondta — e gyászbeszédeket ugyancsak Sárospatakon nyomtatták.⁸²

Valószínűnek látszik, hogy valami személyes kapcsolat is közrejátszott abban, hogy a nyomtatással Szenci Kertész Ábrahámot bízták meg. Nem egy Váradról menekült református lelkészről és tanítóról tudunk, akik Várad elfoglalása után

⁸⁰ A hatféle szövegtípus: A86, K86 (rég), K86 (új), A68, K68, A96 és egy kiemelő típus. A háromféle nyomdai cifra megtalálható a Biblia különböző fejeceiben, majd utóbb Tótfalusi használta (ld. HAIMAN, *i. m.* 84–85.). E kisebb méretű, 18 × 18 mm-es, belül üres közepű iniciálé Szenci jellegzetes sorozata volt, amely neki nagyobb méretben is megvolt. Ez az „A” betű megtalálható pl. a Bibliában (RMK I 970, 745. l.), más tagjai pedig Szenci más nyomtatványában, így pl. RMK I 906-ban. Átvette Tótfalusi is, ld. HAIMAN, *i. m.* 78. l. 2. sorozat. A könyv utolsó lapját díszítő, kagylószerű, finom rajzú záródísz (mérete: 25 × 32 mm) megtalálható Szenci más nyomtatványain, így RMK I. 878, RMK I 839, RMK I 863. stb. Haiman is a Tótfalusi birtokában lévő, Szencitől származó díszek között tartotta nyilván, *i. m.* 88. és 91. l., 12. dísz.

⁸¹ RMK II és RMK II 937

⁸² RMK I 989

Kassán találtak menedéket. Ezek közül a legnevezetesebb az a már többször említett Kovásznai Péter, puritánus érzelmű pap volt, akinek Szencihez intézett, Kassáról 1662-ben írt levelét a bevezetőben idéztük, és aki magát Szenci komájának is nevezi. Kovásznai ugyan a kassai évek után szintén Kolozsvárott telepedett meg véglegesen 1664-ben és mint erdélyi püspök halt meg, de áttelepülésekor Szenci már Szebenben működött. Csak feltételezzük, hogy Kovásznai talán a köztük fennálló elvazonosság alapján gondolt arra, hogy e munkát Szenci is, vallásos meggyőződése alapján szívesen kiadná, nyomdájának átmeneti helyzete ellenére is. Diest egy másik munkáját egyébként Szenci már 1653-ban kiadta.^{82a}

Amint már szó volt róla, a maga idejében a legtöbb puritánus vonatkozású mű a váradai nyomdában jelent meg — bár semmi nyoma sem maradt annak, hogy Szenci Kertész Ábrahám Várad szellemi mozgalmában részt vett volna. Valószínűleg az átmeneti helyzet indokolja, hogy kolozsvári tartózkodása idején Szenci nem tüntette fel a nyomtatás helyét sem ezen, sem a *Pestis kész orvossága* című munkán.

Mit tudunk e műről és szerzőjéről? A mű eredetijének címe: *Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus*,⁸³ szerzője pedig Hendrik van Diest franekeri és deventeri teológiai professzor, szentírásmagyarázó, aki több más teológiai mű szerzőjeként ismert. Fenti munkája nyomtatásban 1646-ban jelent meg Deventerben. Az öt kövecske, amellyel Dávid a filiszteus Góliátot is le tudja győzni, az igaz vallás öt ágazata: a Miatyánk, az Apostoli Credo, Istennek parancsolatai, a Szent Kereszttség és az Úrnak Szent Vacsorája.⁸⁴

Az eredeti mű létrejöttének körülményei magyar szempontból különösen érdekesek. De ehhez előbb a mű magyarországi kiadástörténetével kell foglalkozni. Udvarhelyi Péter most tárgyalt fordítása⁸⁵ időrendben harmadikként jelent meg, két másik fordítás kinyomtatása már megelőzte: az egyik 1648-ban jelent meg Debrecenben, fordítója Szoboszlai Miklós, aki magyarul ezt a címet adta a munkának: *A Szent Dávidnak öt követekéi*.⁸⁶ A másik 1658-ban Gyulafehérvárott jelent meg, fordítója Uzoni Balázs. Ennek már Szabó Károly is csak címlap nélküli példányát ismerte (ugyanazt, amely jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár állományában van), de *Öt sima kövekkel fel-ékesített Dávid parittyája* címen vette fel bibliográfiájába. Így szerepelt ugyanis már Bod Péternél is. Bethlen Kata könyvtárának katalógusában a teljes példány ugyan Dávid parittyája címen található, és a könyv élőfejen is ez olvasható.⁸⁷ Bár csak az élőfej alapján nem következtethetünk az eredeti címre, hiszen Udvarhelyi Péter fordításán is ez a „Dávid Parittyája” élőfej fut végig, noha a mű teljes címe nem ez.

Uzoné után jelent meg a kolozsvári, Szenci-féle kiadás 1661-ben, Udvarhelyi Péter fordításában. Valójában azonban, amint azt Udvarhelyi György az előszóban

^{82a} RMK II 798

⁸³ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. IV. Deel. Leiden, Sijthoff 1918 (1964) p. 504.*

⁸⁴ Szoboszlai Miklós fordításában, RMK I 802, A2b

⁸⁵ RMK I 975

⁸⁶ RMK I 802

⁸⁷ RMK I 930. ld. erről Bod Péter: *Magyar Athénás. 1766. 330. l. és* LUKINICH Imre—KÖBLÖS Zoltán: *Gróf Bethlen Kata könyvtárának katalógusa.* = Erd. Muz. 1907. 29—48.

megírta, „boldogult atyjafia”, Udvarhelyi Péter még 1646-ban lefordította e munkát, de elhalván, kinyomtatása elmaradt, miközben, mint Udvarhelyi György írja, Szoboszlai Miklós 1648-ban kinyomtatatta Debrecenben,⁸⁸ hasonlóképpen Uzoni Balázs is Fejérvárott 1658-ban;⁸⁹ de miután ezek példányai elfogytak, ő kiadja Udvarhelyi Péter fordítását. Tehát, míg legutolsóként jelent meg nyomtatásban, kézirat a legelőször készült el — már a hollandiai kiadás évében.

Szoboszlai Miklós a maga fordításáról azt írja, hogy azt debreceni iskolamester korában (1645-ben) kezdte fordítani,⁹⁰ de befejezni csak 1648 Pünkösdkor tudta. Úgy látszik, hogy Szoboszlai Miklós és Udvarhelyi Péter — egymás munkájáról nem tudva — kis időbeli különbséggel fogtak hozzá a fordításhoz. Udvarhelyié 1646-ban kész is volt, de ő meghalt, Szoboszlai pedig 1648-ban tudta csak befejezni. Ezután 10 évvel pedig Uzoni fordította le a németalföldi Diest munkáját magyarra.

Diest e műve tizenkét éven belül három magyar fordítót is munkára ösztönzött; vajon mi magyarázza a könyv népszerűségét a magyarországi reformátusok körében? Erre a kérdésre Szoboszlai Miklós az Olvasónak szóló sorai⁹¹ adnak feleletet, miközben egyúttal a korabeli magyar-németalföldi szellemi kapcsolatokra is fényt vetnek. Eszerint e munkát Diest kifejezetten lelkes és érdeklődő magyar tanítványai számára írta „deák nyelven a felső 1644. Esztendőben kérésünkre Belgiumnak Dáventria nevű városában”.

Részletesebben is leírja a mű létrejöttének körülményeit:

„Midőn Belgiumban több felebarátimmal együtt neveltettem én is az keresztyén és jó emlékezetű Debreczeni Ecclesiának kegyes táplálása által az Christus oltára mellé meg-kívánandó szent szolgálatra: hallván a meg-nevezett Doctornak az tanításban módos mesterségét, menék által bizonyos barátimmal, kiknek neveket hozzájok való szeretetem semmiképpen eltitkolnom nem engedi, mellyek így következnek: Bogácsi Pál, most apaji praedicator, Váci András most az Pataki Scholának érdemes Praeceptor, Debretei Márton, most hécezi tanító, Gál István, most az nagy Győri orthodoxa Ecclesiának lelki pásztor. Az kikkel ezen deák nyelven kibocsáttatott munkát a fellyül megírt helyben solenniter nagy részent elsőben által-is disputáltunk. Annakutána Isten engedelméből hazámba érkezvén, láttam hasznos voltát magam-is az ellenkező felek ellen, fogtam némely böcsületes embereknek javallásokból és kérésekből megfordításához...”

Szoboszlai Miklósnak és tanulóársainak nevét mind megtaláljuk az 1644-ben Deventerben tanult diákok jegyzékében.⁹² Mindnyájan 1644. augusztus 28-án iratkoztak be a deventeri Athenaeumba. A deventeri Athenaeum nem rendelkezett akadémiai ranggal, doktori fokozatot nem adhatott. Mindezek ellenére kiváló professzorai révén nagy hírnévre tett szert és a magyar hallgatók szívesen megfordultak ott. Szoboszlai Miklósról tudjuk, hogy 1643-ban kezdte meg

⁸⁸ RMK I 802

⁸⁹ RMK I 930

⁹⁰ Szoboszlai Miklósról ld. HEREFEL, *Adattár II.* 334, 533. 1. és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. kiad. Bp. 1977. 611.

⁹¹ RMK I 802, aa1a stb. lapok

⁹² SEGESVÁRY Lajos: *A deventeri Athenaeumon tanult magyarok 1644–1649.* = Századok 1937. 506–508.

hollandiai peregrinációját, tanulmányait nagyrészt Franekerben folytatta, de Deventert megelőzően Utrechtben is tanult. Hazatérve, 1645-ben először debreceni iskolamester lett. Az említett diákok kivétel nélkül református lelkészek, de Szoboszlai Miklóson kívül csak Váci András irodalmi működéséről van még tudomásunk — eltekintve azoktól a nyomtatott disputációktól, amelyekben akár mint respondens, akár mint köszöntő versek szerzője Szoboszlai tanuló társai név szerint szerepeltek.⁹³ Minthogy Szoboszlai Diest munkáját még az eredeti mű nyomtatásban való megjelenése előtt (1645-ben) kezdte fordítani, ez azt jelenti, hogy Szoboszlai vagy kéziratból, vagy jegyzetei alapján fordított.

Sem a Deventerben tanultak, sőt egyetlen korabeli németalföldi akadémia hallgatói között sem sikerült felfedezni a másik fordítónak, Udvarhelyi Péternek nevét. Pedig abból, hogy már a latin eredeti megjelenésének évében lefordította Diest munkáját, azt gondolnánk, hogy az ő esetében is Hollandiában tanult diákkal van dolgunk. Ha idehaza tanult és nem járt külföldi akadémián, akkor csodálatra méltó gyorsasággal került kezébe ez az új könyv. Ha ő maga nem is járt külföldön, azért valószínű, hogy egy Hollandiából hazatért diák révén jutott hozzá a könyv, különben hogyan szerezhette volna azonnal tudomást e mű megjelenéséről?

Az a kevés, amit Udvarhelyi személyéről tudunk, megerősíti ezt a feltevésünket. Irodalmi működésének csak egyetlen más termékét ismerjük, de ez, fordítóról lévén szó, sokatmondó: 29 soros latin üdvözlő verset írt Laskai Jánoshoz, annak Bártfán 1641-ben kinyomtatott Justus Lipsius fordításához. A köszöntő vers aláírásában ennyit árul el magáról: „Petri Udvarhely Nobilis Siculi Transilvani, nunc in Hungariā commorantis”. Ebben a köszöntő versben a „szittya nyelven” olvasható könyvek nagy hiányát okolja azért, hogy a magyar nemzet nem mutatkozik elég bölcsnek a külföld előtt. Ezért tartja fontosnak Laskai János fordításait — jelen esetben a *Polgári társaságnak tudományáról írt könyveket*. Bár csak Laskaival való ismeretségéről van bizonyítékunk, aki talán legtöbbet tett a korabeli németalföldi tudományosság hazai megismertetése terén, talán nem tévedünk, ha Udvarhelyi Péter helyét is abban a körben keressük, amely éppen Németalföld ösztönző hatására, az 1630—1640-es években az anyanyelvű irodalom és tudományosság megteremtésén munkálkodott, elsősorban külföldi könyvek magyarra fordítása révén.⁹⁴

Az időrendben harmadik fordító, Uzoni Balázs sem járt külföldi akadémiára. Valószínűleg a gyulafehérvári kollégiumban tanult, innen Bonyhára került iskolamesternek.⁹⁵ Itteni szolgálata közben, 1656-ban fordította le Diest művét, amelyet 1658-ban a gyulafehérvári nyomdában ki is nyomtatott.

Az alábbiakban Szenci Kertész Ábrahám újonnan meghatározott nyomtatványainak leírása következik, a tárgyaltsorrendben:

⁹³ Például RMK III 1651

⁹⁴ Tarnóc Márton ennek a valószínűleg tervszerű, összehangolt, egy célra irányuló mozgalomnak képviselőit Szenci Molnár Albert, Apácai Csere János, Geleji Katona István, Csaholezi János, Bihari Ferenc, Mikolai Hegedűs János, Medgyesi Pál, Kászoni János, Laskai János és mások személyében látja. ld. Laskai János vál. műveihez írt bevezetőjét, i. m. 14–15. l.

⁹⁵ Uzoni Balázsról ld. HERPEI, *Adattár* II. 619–621.

1. Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért.
[Várad] 1643, [Szenci Kertész Ábrahám]
101 l. — 12°
Szabó, RMK I 753
Lelőhely: OSZK, Ráday Kvt.

2. Laus podagrae
[Várad 1647– 1649, Szenci Kertész Ábrahám][7] lev. — 8°
MKsz. 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395
Lelőhely: OSZK: RMK I 1786/f

3. [BETHLEN János:] Innocentia Transylvaniae
[Varadini 1659, apud Abrahamum Kertész Szenciensem]
[13] fol. — 4°
Szabó, RMK II 929
Lelőhely: OSZK, MTAK, stb.

4. Epicedion in mortem...D. Johannis Tseri Apacii...
[Varadini 1660, apud Abrahamum Kertész Szenciensem]
[1] fol. — 2°
MKsz. 1930. 308.
Lelőhely: OSZK: RMK II 947a

5. Pestis kész orvossága az az a' mirigy halálrol valo rövid tracta
[Kolozsvár] 1661, [Szenci Kertész Ábrahám]
64 l. — 8°
Szabó, RMK I 982
Lelőhely: OSZK

6. UDVARHELYI Péter [ford.:] Őt sima kövekkel el-készített Dávid parittyaja...mellyet készített...
Diest Henrik. Sz. Írás magyarázó Doctor és Professor...
[Kolozsvár] 1661, [Szenci Kertész Ábrahám]
191 l. — 12°
RMK I 975
Lelőhely: OSZK, MTAK, stb.

JUDIT V. ECSEDY

**Ábrahám Szenci Kertész
und seine unbekannten Druckwerke**

Im Bestand der Landesbibliothek Széchenyi untersuchte Verfasser mit Hilfe des Texttypus-Repertoriums sechs alte ungarische Druckwerke — darunter drei Unika —, um Ort und Jahr des Druckes, sowie die Herstellerwerkstätte zu bestimmen. Alle sechs Werke kommen aus der Druckerei von Ábrahám Szenci Kertész, eines der hervorragenden Meister der ungarischen Buchdruckerei im 17. Jahrhundert. Neben der näheren Bestimmung der Werke beschäftigt sich Verfasser auch eingehend mit den Umständen der Geburt und dem Inhalt dieser Bücher, schildert den Lebenslauf der Druckers und zählt die wichtigsten Stätten seiner Tätigkeit auf (Várad, Kolozsvár und Szeben). Im zweiten Teil des Aufsatzes werden jene sechs Werke behandelt, welche kürzlich als Produkte der Werkstatt von Ábrahám Szenci Kertész bestimmt werden konnten.